

**Державний комітет архівів України
Український науково-дослідний інститут
архівної справи та документознавства**

Кеда Марина Костянтинівна

УДК 94(477)''1826/1887''(94)+930.1''18''

**МИХАЙЛО НАЗАРОВИЧ ПЕТРОВ (1826–1887)
ТА ЙОГО ВНЕСОК В ІСТОРИЧНУ НАУКУ**

Спеціальність 07.00.06 – історіографія, джерелознавство
та спеціальні історичні дисципліни

**АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук**

Київ – 2006

Дисертацією є рукопис

Робота виконана на кафедрі всесвітньої історії Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка

Науковий керівник: Доктор історичних наук, професор
Дятлов Володимир Олександрович,
Чернігівський державний педагогічний
університет імені Т.Г. Шевченка,
Проректор з наукової роботи

Офіційні опоненти: Доктор історичних наук, професор
Верба Ігор Володимирович,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка,
професор кафедри історії Росії

кандидат історичних наук
Мага Ірина Миколаївна,
Український науково-дослідний інститут
архівної справи та документознавства,
Завідувач відділу архівознавства

Провідна установа: Інститут історії України НАН України,
відділ української історіографії, м. Київ

Захист відбудеться 22 березня 2006 р. о 10-й годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.864.01 в Українському науково-дослідному інституті архівної справи та документознавства за адресою: 03110, м. Київ, вул. Солом'янська, 24.

З дисертацією можна ознайомитись у Науково-довідковій бібліотеці центральних державних архівів України: 03110, м. Київ, вул. Солом'янська, 24.

Автореферат розісланий «___» лютого 2006 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,

кандидат історичних наук

С.Л. Зворський

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДИСЕРТАЦІЇ

Актуальність дисертаційного дослідження визначається потребами адекватного відтворення процесу розвитку історичної науки в Україні, критичного вивчення і переосмислення діяльності й доробку окремих вчених і наукових центрів минулого. Упродовж ХІХ – на початку ХХ ст. історична наука розвивалась головним чином в університетах. У зв'язку з цим вивчення розвитку наукових досліджень з історії сприяє висвітленню важливих аспектів історії вищої школи в Україні.

Відтак звернення до дослідницької діяльності та спадщини професора Харківського університету Михайла Назаровича Петрова (1826–1887) становить неабиякий інтерес. У другій половині ХІХ ст. праці цього науковця посідали досить помітне місце в історичній науці. Його наукова творчість завершує надбання істориків 40–60-х рр. ХІХ ст. – М.Луніна, Т.Грановського, П.Кудрявцева, С.Єшевського і водночас закладає підвалини нового етапу історичних студій у галузі всесвітньої історії, представленого іменами М.Ковалевського, І.Лучицького, К.Піскорського, М.Карєєва, П.Виноградова, В.Бузескула, В.Надлера, В.Гер'є. Творча спадщина М.Петрова пов'язана з виникненням і становленням нових напрямів історичної науки, зокрема започаткуванням студій з історіографії всесвітньої історії. Його оригінальні ідеї та погляди на завдання і функції історичної науки не втратили свого значення і дотепер.

Актуальність дослідження зумовлена також необхідністю всебічного вивчення діяльності та доробку М.Петрова, недостатньою розробленістю даної теми в науковій літературі, відсутністю спеціального комплексного дослідження біографії вченого.

Об'єктом дисертаційного дослідження є особа, життєвий шлях, наукова та педагогічна діяльність М.Петрова.

Предметом дисертаційного дослідження є науковий доробок М.Петрова з всесвітньої історії та історіографії, система його поглядів на історичний процес.

Мета дослідження полягає у науковій реконструкції життєвого і творчого шляху М.Петрова, комплексній характеристиці його наукової, педагогічної діяльності та спадщини в контексті становлення і розвитку світової та вітчизняної історичної науки. Відповідно до визначеної мети вирішувались такі **завдання**:

- з'ясувати стан розробки обраної проблеми у науковій літературі;
- визначити ступінь репрезентативності актуалізованої джерельної бази;
- дослідити життєвий шлях ученого, визначити основні етапи і напрями його наукової творчості та педагогічної діяльності;
- охарактеризувати особливості формування світогляду і наукових уподобань М.Петрова;
- з'ясувати характер історичних поглядів ученого, теоретичні засади його наукової спадщини;
- визначити сутність і особливості його концепції всесвітньої історії;
- висвітлити внесок М.Петрова у розвиток історіографії всесвітньої історії.

Хронологічні межі дослідження визначаються роками життя М.Петрова (1826–1887).

Методологічну основу дисертаційного дослідження становлять принципи історизму та об'єктивності, які передбачають неупереджений розгляд подій та явищ минулого в їхньому розвитку і діалектичному взаємозв'язку. Ці принципи реалізовано у дослідженні шляхом застосування загальнонаукових (історичного та логічного з притаманними їм аналізом та синтезом) та загальноісторичних (проблемно-хронологічного, порівняльно-історичного) методів.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що на підставі опрацювання значного масиву опублікованих і нововиявлених джерел, уперше комплексно проаналізовано історіографічний та історіософський доробок М.Петрова; висвітлено життєвий шлях вченого; визначено й досліджено головні етапи і напрями його науково-педагогічної діяльності; окреслено теоретичні засади його поглядів на історію; виявлено специфічні риси його бачення всесвітньої історії; укладено бібліографію друкованих праць вченого та визначено його внесок у розвиток історичної науки.

Практичне значення дисертації полягає в можливості використання її матеріалів в узагальнюючих працях і навчальних посібниках з історії історичної науки в Україні, Росії та європейських країнах. Результати й матеріали дослідження можуть бути залучені для підготовки загальних та спеціальних лекційних курсів з історії та історіографії всесвітньої історії.

Зв'язок роботи з науковими темами. Дисертаційне дослідження виконано відповідно до планів наукової роботи кафедри всесвітньої історії Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка.

Апробація результатів дослідження. Результати дисертаційного дослідження були оприлюднені на міжнародних, всеукраїнських та регіональних наукових конференціях: II, III та IV Наукових конференціях молодих вчених Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка (Чернігів, 1999 р., 2000 р., 2001 р.), Всеукраїнській конференції “Вивчення всесвітньої історії в Україні: традиції, сучасний стан та перспективи” (Чернігів, 2002 р.), Міжнародній науковій конференції “Проблеми історії та археології України” (Харків, 2001 р.), II Міжнародній науковій конференції “Менталитет славян и интеграционные процессы: история, современность, перспективы” (Гомель, 2001 р.), Міжнародній науковій конференції “Історична наука: проблеми розвитку” (Луганськ, 2002 р.).

Публікації. Основні результати дослідження знайшли відображення у 8 статтях та тезах доповідей загальним обсягом 3 друк. арк., у тому числі в 5 статтях у наукових виданнях, затверджених переліком ВАК України.

Структура дисертації обумовлена специфікою предмета, метою і завданням дослідження. Вона складається зі вступу, п'яти розділів, які поділено на підрозділи, висновків, списку використаних джерел та літератури, який нараховує 372 позиції, і додатків. Загальний обсяг рукопису становить 228 сторінок, з них – 186 сторінок основного тексту.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність обраної теми, визначено хронологічні рамки дослідження, сформульовано його мету та завдання, визначено об'єкт і предмет, охарактеризовано методологічні засади, зазначено наукову новизну і практичне значення дослідження, наведено інформацію про апробацію його результатів.

У першому розділі **“Історіографія проблеми та джерельна база дослідження”** аналізується стан наукової розробки та джерельної бази досліджуваної теми.

Перші оцінки творчого доробку М.Петрова з'явилися у рецензіях та критичних відгуках О.Рославського-Петровського, В.Бутенка, П.Ардашева, М.Карєєва, А.Гізетті, Є.Тарле, Д.Пловайського. Автори

позитивно оцінювали студії вченого, підкреслювали наукову сумлінність, професійну ерудованість історика.

Стислі відомості про життєвий шлях М.Петрова містили некрологи, оприлюднені одразу після його смерті. У них окреслювалися головні події життя історика, давалася характеристика його наукових праць і педагогічної діяльності.

Загальні характеристики наукового доробку М.Петрова містили також праці з історії Харківського університету та, зокрема, історико-філологічного факультету, які побачили світ наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.¹ У них висвітлювалось громадське та наукове життя університету за часів роботи в ньому М.Петрова.

У 20–40-х рр. ХХ ст. наукова діяльність і спадщина окремих спеціалістів з всесвітньої історії розглядалась в основному в узагальнюючих працях, серед яких слід насамперед назвати дослідження В.Бузескула “Всеобщая история и ее представители в России в ХІХ и начале ХХ века”, в якому автор стисло висвітлив біографію та наукову спадщину М.Петрова в контексті вивчення всесвітньої історії в Росії². Представник радянської історіографії О.Вайнштейн характеризував М.Петрова як видатного вченого і викладача, представника консервативного напрямку в медієвістиці³.

У 50–70-х рр. ХХ ст. увагу дослідників дедалі більше привертала доробок вченого з історії Нового часу. Однак з усієї його спадщини предметом докладного аналізу став лише нарис, присвячений діяльності Т.Мюнцера та Великій селянській війні. Є.Гутнова, І.Галкін, Б.Могильницький, М.Нечкіна вказували на “сміливий задум” автора, однак називали його “ліберально обмеженим”. Основний акцент вони робили на розумінні істориком природи суспільного розвитку, зокрема, на його поглядах щодо ролі революції в історичному розвитку. М.Смірін підкреслив, що М.Петров у цілому об’єктивно визначив причини Великої

¹ Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905) /Под ред. М.Г. Халанского, Д.И. Багаля. Ч. 1–2. – Х.: В университет. тип., 1908.; Багалей Д.И., Сумцов Н.Ф., Бузескул В.П. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). – Х.: Тип. А. Дарре, 1906. – 330 с.; Фойгт К. Историко-статистические записки об имп. Харьковском университете и его заведениях от основания до 1859 года. – Х.: В университет. тип., 1859. – 174 с.

² Бузескул В.П. Всеобщая история и ее представители в России в ХІХ и начале ХХ века. – Л.: Изд-во АН СССР, 1929. – Ч. 1. – С. 121 – 125.

³ Вайнштейн О.Л. Историография средних веков в связи с развитием исторической мысли от начала средних веков до наших дней. – М - Л: Гос. соц.-экономич. изд-во, 1940. – 376 с.

селянської війни та правильно охарактеризував діяльність її ватажків⁴. Б.Вебер у спеціальному дослідженні “Великая крестьянская война в Германии в освещении М.Н.Петрова”⁵ докладно зупинився на оцінці істориком найбільш помітної фігури селянської війни в Німеччині – Т.Мюнцера. Б.Вебер також першим відзначив звернення М.Петрова до вивчення соціально-економічної проблематики та долі нижчих верств населення⁶, дав високу оцінку його докторської дисертації “Новейшая национальная историография в Германии, Англии и Франции”.

Доробок М.Петрова неодноразово привертав увагу спеціалістів з окремих проблем та періодів всесвітньої історії та історіографії. Так відомі сходознавці І.Крачковський та А.Ковалівський⁷ високо оцінили внесок науковця у розвиток орієнталістики в Харківському університеті. К.Виноградов визнав М.Петрова перш за все як “російського історіографа” і звертався до його характеристик англійських істориків⁸. Предметом спеціального дослідження В.Шиловцевої стали студії М.Петрова з історії Стародавнього Риму⁹.

Праці з історії Харківського університету, які вийшли за радянських часів¹⁰, містять стисло інформацію про М.Петрова, відзначають важливу роль вченого у розвитку історичної науки, дозволяють скласти уявлення про атмосферу, яка панувала в університеті за роки діяльності науковця.

Ф.Ахмадієв, розглядаючи творчість М.Петрова у річичі вивчення європейської історіографії в Росії у другій половині XIX – на початку

⁴ Смирин М.М. Народная Реформация Томаса Мюнцера и Великая крестьянская война. – Изд. 2-е. – М.: Изд-во АН СССР, 1955. – 568 с.

⁵ Вебер Б.Г. Великая крестьянская война в Германии в освещении М.Н. Петрова //Средние века. – Вып. XIII. – М., 1958. – С. 79 – 85.

⁶ Очерки истории исторической науки в СССР. Т. 2./Под ред. М.В. Нечкиной (главный редактор), М.Н. Тихомирова, С.М. Дубровского, М.А. Алпатова, Б.Г. Вебера, А.М. Станиславской. – М.: АН СССР, 1960. – 862 с.

⁷ Ковалівський А.П. Вивчення Сходу в Харківському університеті та Харкові у XVIII–XX віках //Антологія літератур Сходу /Упоряд., вступ. ст. та приміт. д-ра істор. наук проф. А. Ковалівського. – Харків, вид-во Харківського держ. ун-ту ім. О.М. Горького, 1961. – С. 9 – 127; Крачковский И.Ю. Очерки по истории русской арабистики. – М-Л.: Изд-во АН СССР, 1950. – С. 155.

⁸ Виноградов К.Б. Очерки английской историографии нового и новейшего времени /Редакторы В.В. Макарова, Э.А. Горелик. – 2-е изд., перераб. и доп. – Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1975. – 224 с.

⁹ Шиловцева В.С. Деякі питання історії Стародавнього Риму у висвітленні М.Н. Петрова //Вісник Київського університету. Історичні науки. – 1982. – Вип. 24. – С. 101 – 106.

¹⁰ Харьковский государственный университет им. А.М. Горького за 150 лет. (1805–1955). /Отв. ред. С.М. Королевский. – Х.: Изд-во. ун-та, 1955. – 387 с.; Короткі нариси з історії Харківського університету ім. О.М. Горького, 1805 – 1940: Ювілейне видання. – Х.: Вид-во ун-ту, 1940. – 132 с.; Харьковский университет 1805 – 1980: Исторический очерк / И.К. Рыбалка, А.Е. Кучер, В.И. Булах и др.; Отв. ред. И.Е. Пелапов. – Х.: Вища школа, 1980. – 160 с.

XX ст., вказував, що вченому вперше в Росії вдалося створити авторську концепцію історії європейської історичної науки¹¹.

У сучасній російській історіографії науковий доробок М.Петрова вивчав Н.Остапов¹², який спробував дослідити вплив європейської історіографії на концепцію всесвітньої історії М.Петрова. Г.Мягков звернувся до спадщини науковця у зв'язку з розробленням у Росії схоларної проблематики¹³.

У зарубіжній історіографії на увагу заслуговує дослідження Г.Геккера, присвячене російській історіографії всесвітньої історії¹⁴. Автор стисло висвітлив основні моменти життя М.Петрова та звернув особливу увагу на його бачення європейської історіографії, яке назвав “національно орієнтованою” авторською концепцією.

Сучасні вітчизняні історики С.Стельмах¹⁵ та В.Потульницький¹⁶, розглядаючи проблеми інтеграції української історії у світову, вперше звернули увагу на високий науковий рівень концепції всесвітньої історії М.Петрова і також підкреслили її “авторський”, “національний” характер. Ю.Голубкін та О.Могилка у спеціальній статті виклали стислу біографію вченого та зазначили важливість його внеску в історичну науку¹⁷.

Характеристику окремих аспектів спадщини історика містять також спеціальні дослідження окремих періодів та проблем всесвітньої історії¹⁸.

¹¹ Ахмадиев Ф.Н. Изучение европейской историографии в России во второй половине XIX – начале XX вв.: Автореф. дис.... канд. ист. наук. – Казань, 1987. – 17 с.

¹² Остапов Н.В. М.Н. Петров – профессор-новист Харьковского университета //Российские университеты в XVIII – XX веках. Вып. 5. – Воронеж: Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 2000. – С. 154 – 168.

¹³ Мягков Г.П. Научное сообщество в исторической науке: опыт «русской исторической школы». – Казань: Изд-во Казан. Ун-та, 2000. – 298 с.

¹⁴ Hecker Hans. Russische Universal Geschichtsschreibung von den “Vierziger Jahren” des 19-Jhrs bis zur sowjetischen “Weltgeschichte” (1955 – 1965). – München: Oldenbourg Verlag München Wien, 1983. – 376 с.

¹⁵ Стельмах С.П. Історична думка в Україні XIX – початку XX ст. – К.: Вид. центр “Академія”, 1997.–176 с.

¹⁶ Потульницький В.А. Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії XVII – XX століть. – К.: Либідь, 2002. – 480 с.

¹⁷ Голубкін Ю.А., Могилка О.Н. М.Н. Петров как историк //Вестн. Харьк. ун-та. – № 316. История. – 1988. – Вып. 22. – С. 25 – 30.

¹⁸ Кадеєв В.И., Латышева В.А., Мещеряков В.Ф., Сергеев И.П. Древняя история и античная археология в Харьковском университете (1805 – 1990 гг.) //Вестн. Харьк. ун-та. – № 357. – 1991.– Вып. 24. – С. 50 – 69; Митряев А.И., Голубкин Ю.А., Лиман С.И. Медиевистика в Харьковском университете //Вестн. Харьк. ун-та – № 357. – 1991. – Вып. 24. – С. 69 – 83; Козметин В.Д., Кунденко С.П., Пахомов В.Ф., Страшнок С.Ю., Чувпило Л.А. Изучение Новой и Новейшей истории зарубежных стран в Харьковском университете (1805 – 1990 гг.) //Вестн. Харьк. ун-та. – № 357. –1991. – Вып. 24. – С. 83 – 104; Лиман С. Проблеми німецької історії й історіографії в працях Харківських медієвістів у 1805 – 1885 рр. //Вісн. Черніг. держ. пед. ун-ту імені Т.Г. Шевченка. Вип. 15. Сер.: іст. науки: № 1: 36. – Чернігів: ЧДПУ, 2002. – № 15. – С. 40 – 43; Дятлов В.О. Російська історіографія Реформації: у пошуках

Погляди М.Петрова на деякі проблеми медієвістики та історії Сходу проаналізовані в кандидатській дисертації С.Лимана, присвяченій розвитку медієвістики в Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., та в дисертаційному дослідженні Л.Чувпило з питань розвитку сходознавства в Харківському університеті.

Таким чином, обрана нами дослідницька проблема в історичній літературі висвітлена фрагментарно. Наявні праці не дають цілісного уявлення про життя та науковий доробок М.Петрова, його внесок у розвиток історичної науки, насамперед у галузі історіографії. Нез'ясованими залишаються також методологічні засади його творчості, суперечливими є оцінки його історичних поглядів.

Джерельна база. Переважна більшість використаних у роботі джерел належить до типу писемних. Крім того, було залучено матеріали іконографічного характеру, зокрема, копії фотопортретів М.Петрова. За родовими ознаками представлені джерела поділяються на наративні й документальні. Найбільш численним видом наративних джерел є джерела особового походження: нотатки, рецензії, спогади, епістолярна спадщина. Основу комплексу наративних джерел становлять праці М.Петрова, неопубліковані рукописи яких зберігаються в особовому фонді історика в Центральному державному історичному архіві України у м. Києві (далі – ЦДІАК України)¹⁹, Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського, відділі рукописів Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету ім. В.Каразіна.

Документи особового фонду історика складаються з курсів лекцій з всесвітньої історії (літографій та рукописів); нотаток, чернеток і підготовчих матеріалів з окремих питань всесвітньої історії, лекцій (або частин лекцій); програм із всесвітньої історії; списків тем студентських робіт; кількох розділів підручника для середніх навчальних закладів, який мав на меті написати вчений.

Загалом наукову спадщину М.Петрова можна умовно поділити на чотири тематичні блоки. До *першого блоку* слід віднести його магістерську та докторську дисертації, звіт про закордонне відрядження, статті “Историческая подготовка” та “Об историческом значении классического образования”, які присвячені загальним питанням історії як науки. Вони дозволяють скласти уявлення про погляди науковця на структуру

історичного досвіду (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) //Україна і Росія в панорамі століть: 36. наук. праць на пошану проф. К.М.Ячменіхіна. – Чернігів: Сіверянська думка, 1998. – С. 226 – 233.

¹⁹ ЦДІАК України. – Ф. 2048. – Оп. 1. М.Н. Петров.

історичного знання, онтологічні, методологічні проблеми, а також його бачення історіографії всесвітньої історії.

Безперечно, однією з найважливіших праць у спадщині М.Петрова є його докторська дисертація “Новейшая национальная историография в Германии, Англии и Франции” (1861), яка була написана на основі “Отчета о занятиях адъюнкта Императорского Харьковского университета М.Н.Петрова в Германии, Франции, Италии, Бельгии и Англии”. Цінність цього звіту полягає у тому, що він містить інформацію, яка не увійшла до дисертаційної роботи. Важливим джерелом є також промова вченого на диспуті під час захисту дисертації²⁰.

До *другого блоку* належать його науково-популярні статті, які згодом увійшли до збірника нарисів із всесвітньої історії²¹. Загалом цей збірник витримав чотири видання (1868, 1882, 1896, 1904).

До цього ж блоку також слід віднести лекцію про пророка Магомета²². Загалом таких лекцій мало бути чотири (про Магомета, Жанну д'Арк, Савонароллу та Т.Мюнцера), однак рукописи інших лекцій не збереглись. Цінність даного рукопису полягає в тому, що у вступній частині М.Петров детально обґрунтовує мету цієї серії лекцій – розвінчати загадковість “візіонерів” за допомогою синтезу методів історії, психології та природознавства.

Третій блок складають лекційні курси М.Петрова, більшу частину яких було видано вже після смерті автора. Вони дають найбільш повне уявлення про його концепцію всесвітньої історії.

Курс лекцій М.Петрова у 4-х томах, який вважався одним із офіційних університетських підручників з всесвітньої історії, витримав три видання. Перше видання вийшло у Харкові у 1888–1890 рр. за загальною редакцією В.Надлера²³. В доопрацюванні першого тому (історія Стародавнього світу) брав участь О.Деревицький, четвертого (історія Нового часу) – В.Бузескул. Друге видання курсу лекцій побачило світ у 1904–1908 роках у Санкт-Петербурзі. Опрацювання та доповнення першого тому здійснював О.Деревицький, другого – А.Вязігін, третього і четвертого – В.Бузескул. Третє видання було здійснено у Санкт-Петербурзі у 1913–1916 рр. за загальною редакцією П.Ардашева.

²⁰ Диспут М.Н. Петрова // Моск. университет. известия. – 1865. – № 4. – С. 282 – 299.

²¹ Петров М.Н. Очерки. Из всеобщей истории. – Х.: В университет. тип., 1868. – 536 с.

²² Петров М.Н. Визонеры в истории: Лекции /Відділ рукописів Центр. наук. б-ки Харк. нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна. – Спр. № 501/с. – Б.п., (30 арк.)

²³ Лекции по всемирной истории (изданные под ред. проф. В.К. Надлера. Т. 1–4.– Х.: Изд. Д.Н. Полуехтов, 1888 – 1890.

До четвертого блоку можна віднести рецензії М.Петрова, його письмові відгуки стосовно окремих подій наукового життя факультету, а також упорядкований ним “Отчет о состоянии и деятельности Харьковского университета за 1854/55 а.г.”

Важливий корпус історіографічних джерел складають спогади учнів і колег М.Петрова. Передусім слід назвати спогади А.Деревицького та В.Бузескула, які містять цінну інформацію про біографію вченого²⁴. Спогади М.Ковалевського, А.Воронова, П.Вейнберга, Н.Мазуренка, І.Любарського, Н.Леваковського, М.Де-Пуле дають уявлення про життя університету, ставлення студентів до занять та викладачів.

В автобіографіях Д.Багалія, М.Костомарова та автобіографічних творах Д.Яворницького М.Петров згадується лише побіжно, проте вони дають яскраве уявлення про загальну атмосферу, яка панувала в Харківському університеті в роки науково-педагогічної діяльності вченого.

Епістолярна спадщина представлена в дослідженні листами доньки М.Петрова О.Романовської-Романько та її чоловіка Б.Романовського-Романька до В.Бузескула, колег М.Петрова по кафедрі та його учнів В.Надлера та О.Деревицького до В.Бузескула²⁵ (цей комплекс джерел зберігається в Петербурзькому філіалі архіву Російської Академії наук (далі – ПФА РАН), Д.Яворницького до Д.Багалія²⁶).

Значний за обсягом масив становлять документальні джерела, представлені організаційними та розпорядчими документами. Передусім це імператорські укази, циркуляри по Харківському учбовому округу, університетські статuti тощо. Ці документи висвітлюють політику уряду в галузі освіти, допомагають дослідити організацію наукової роботи вченого. Важливими є також документи Міністерства народної освіти – звіти та повідомлення про діяльність Харківського університету, накази та постанови з кадрових, навчальних і організаційних питань. Цей великий комплекс документів містить інформацію про громадську діяльність

²⁴ Деревіцький А. М.Н. Петров: Страница из истории Харьковского университета. – Х.: Изд. Д.Н. Полухетов, 1887. – 36 с.; Бузескул В.П. Из истории Харьковского университета второй половины 60-х годов прошлого века (Личные воспоминания) //Наук. зап. наук.-дослідчої катедри історії укр. культури. – Х., 1927. – № 6. – С. 5; Бузескул В. К біографії Михайла Назаровича Петрова //Отдельные оттиски из № 33 «Харьковских губернских ведомостей» за 1887 г. – С. 1.

²⁵ ПФА РАН. – Ф. 825. Бузескул Владислав Петрович. – Оп. 2. – Спр. 185. Романовская-Романько Елена Михайловна (дочь проф. М.Н. Петрова). Письма к В.П. Бузескулу из Феодосии, Варшавы, Судача. 6 писем. – 16 арк.; Спр. 186. Романовский-Романько Борис Степанович. Письмо к В.П. Бузескулу. Из Харькова. – 2 арк.; Спр. 143. Надлер Василий Карлович. Письма его к В.П. Бузескулу. 3 письма. – 6 арк.; Спр. 67. Деревіцький Александр Николаевич. Письма к В.П. Бузескулу. 31 письмо (1890 – 1919). – 69 арк.

²⁶ Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького. Вип. 1. Листи вчених до Д.І. Яворницького /Упорядк. С.В. Абрисимова та ін. – Дніпропетровськ: Гамалія, 1997. – 888 с.

М.Петрова, висвітлює різні аспекти його педагогічної та наукової творчості.

Цінний матеріал для вивчення біографії М.Петрова містить документація з організації навчальної та наукової роботи в університеті: “Обозрения преподавания предметов”, “Отчеты о состоянии и деятельности Харьковского Императорского университета”, “Протоколы заседаний Совета Харьковского Императорского университета” за різні роки. Комплексне використання цих джерел дало можливість детально дослідити процес викладацької, наукової та громадської діяльності вченого, висвітлити його стосунки з колегами, оцінити роль у житті університету.

Формулярні списки М.Петрова, які зберігаються в ЦДІАК України та Російському державному історичному архіві у м. Санкт-Петербург (далі – РДІА), містять важливу інформацію, що стосується його службової діяльності.

Окремі характеристики особистості історика містить листування між Міністерством народної освіти, ректором Харківського університету, попечителем Харківського учбового округу²⁷. Цей комплекс документів зосереджено в ЦДІАК України та РДІА.

Отже, всебічний аналіз виявленої й опрацьованої джерельної бази підтвердив достатній рівень її репрезентативності, що уможливило вирішення поставлених у дослідженні завдань.

У другому розділі **“Основні етапи життя і науково-педагогічної діяльності М.Петрова”** відтворено біографію вченого, прослідковано витоки його наукових поглядів, чинники формування його світогляду, визначено етапи і напрями науково-педагогічної діяльності, проаналізовано його діяльність у Харківському університеті, визначено роль у підготовці наукових кадрів.

Перший етап його життя, пов’язаний зі становленням особистості, охоплює дитячі, юнацькі роки та період навчання в університеті. Майбутній історик народився 3 листопада 1826 року у м. Вільно, навчався у Віленській гімназії, після успішного закінчення якої його, як одного з найкращих учнів, без іспитів було зараховано до Харківського

²⁷ РДІА. – Ф. 733. – Оп. 121. – Спр. 494. Дело об оставлении некоторых лиц на службе. – Арк. 586 – 587, 639; РДІА. – Ф. 733. – Оп. 120. – Спр. 104. Дело о разрешении командировок с научной целью и отпусков для лечения болезни. – Арк. 22 – 25, 29; РДІА. – Ф. 733. – Оп. 50. – Спр. 934. О командировании за границу с научной целью профессоров (1856 – 1883). – Арк. 3 зв. – 32; ЦДІАУ. – Ф. 707. – Оп. 261. – Спр. 10. – О беспорядках по Харьковскому университету. Копия с конфиденциального донесения г. попечителя Харьковского учебного округа от 31 декабря 1864 г. за № 44 к г. Министру Народного Просвещения. – Арк. 12.

університету. Упродовж навчання в університеті (1844–1848) під впливом провідних викладачів О.Рославського-Петровського, І.Срезневського, А.Валицького формуються суспільно-політичні та наукові погляди М.Петрова.

Другий етап життя вченого припадає на 1851–1865 рр. Його визначальною особливістю є зосередження історика переважно на науковій роботі. Цей етап включає перші кроки викладацької діяльності в університеті, написання низки розвідок з різних тем всесвітньої історії, закордонне відрядження, підготовку і захист докторської дисертації. Знайомство з корифеями історичної науки Л.Ранке, Й.Г.Дройзеном, К.Ріттером, Г.Зібелем, Ф.К.Дальманом під час дворічного (1858–1860) перебування в Німеччині, Франції, Англії, Італії, Бельгії наклало відбиток на всю подальшу діяльність М.Петрова.

Упродовж третього етапу життя (1866–1887) М.Петров зосереджує увагу на проблемах викладання історії у вищій та середній школі. У цей час наукові ідеї, знання, переконання вченого втілюються у його практичній викладацькій діяльності. Прагнучи підняти рівень зацікавленості історією серед молоді, М.Петров розробляє низку курсів з всесвітньої історії, готує збірник науково-популярних нарисів. Він також намагається вирішити питання, пов'язані з жіночою освітою, викладанням історії дітям молодшого та середнього шкільного віку, створює підручник з всесвітньої історії для середніх навчальних закладів (збереглася частина рукопису), розробляє і запроваджує в практику університетського викладання систему семінарських занять.

Життєпис М.Петрова засвідчує, що він пройшов складний шлях становлення як історик, непересічний науковець, талановитий викладач. Своєю науково-педагогічною діяльністю він сприяв розвитку історичної науки не тільки в Харківському університеті але й далеко за його межами.

У третьому розділі **“Теоретичні засади історичних поглядів М.Петрова”** розглянуто основні теоретичні принципи, на яких будувалась історична концепція дослідника. Історичний процес М.Петров розглядав як лінійний закономірний прогресивний поступ.

Основу методології, на якій базувались його праці, складало поєднання елементів романтизму, гегельянства та позитивізму. Він поділяв притаманні романтизму уявлення про історизм і незалежність історичного процесу від волі окремих осіб, підкреслював самобутність і унікальність кожного народу, кожної країни, поділяв принцип яскравого викладу матеріалу. Водночас у вирішенні проблем історичних законів він наближався до позитивізму. М.Петров заперечував існування “загальних”,

“одвічних”, “універсальних” законів історичного розвитку, натомість визнавав існування специфічних історичних закономірностей (логічних і психологічних), відтак метою роботи історика він вважав пошук і формулювання цих закономірностей.

Філософсько-історична концепція, на його думку, має формуватись на основі вивчення історичних реалій як продукт емпіричних знань. Саме такий підхід він вважав запорукою об’єктивного висвітлення історії.

М.Петров своєрідно підійшов до вирішення проблеми методів пізнання. Він вважав, що використання дослідником методів може варіюватись в залежності від мети дослідження: для висвітлення фактів краще обрати об’єктивний виклад матеріалу, для їх оцінки – суб’єктивний метод. Водночас вчений наголошував, що основу будь-якого історичного дослідження мають становити забезпеченість джерельної бази, критичний підхід та неупередженість автора.

Теоретичні погляди дослідника характеризувались також цікавими підходами до вирішення конкретно-історичних проблем. Так, особистість, на думку М.Петрова, не здатна принципово змінити хід історії, натомість спроможна впливати на історичний процес у певних межах. Поняття народного духу він трактував як історично сформовану сукупність індивідуальних рис нації, робив акцент на неповторних особливостях культури кожного народу. Історичну місію народів розглядав з позицій творення, збереження та поширення культури.

М.Петров підкреслював нерозривний зв’язок історії з сучасністю, обстоював моральну відповідальність історичної науки, її виховне значення, необхідність прищеплення народу історичної самосвідомості.

Четвертий розділ дисертації **“Проблеми всесвітньої історії у працях М.Петрова”** присвячений висвітленню його поглядів на всесвітню історію. М.Петров одним із перших вітчизняних істориків виробив цілісну концепцію всесвітньої історії, яка охоплювала політичну, економічну, соціальну, релігійну та культурну сфери життя суспільства в їх взаємозв’язку та взаємодії на різних етапах історичного розвитку.

Особливістю концепції всесвітньої історії М.Петрова було те, що вона базувалась на основі вивчення широкого кола джерел та найновіших надбань тогочасної історичної науки. Органічною її складовою була історія слов’янських народів, зокрема російського, а також історія країн Сходу (в тому числі Китаю та Індії), історія США, що вигідно вирізняло його доробок серед подібних тогочасних курсів.

М.Петров розробив оригінальну періодизацію історичного процесу. Всесвітню історію він поділив на Стародавню, яка вивчає народи

й держави, що припинили своє існування, та Нову, складовою якої є Середні віки, Нова та Новітня історія. Історик досить виважено оцінив період Середньовіччя в історії людства: не ідеалізував його (як консервативні романтики) і не применшував його значення (як представники Просвітництва). Новаторським було те, що автор відійшов від класичного розуміння історії Середньовіччя як доби неподільного панування християнського світогляду.

М.Петров одним із перших у Російській імперії звернувся до періоду Нової та Новітньої історії, в тому числі й до найбільш суперечливих і “небезпечних” подій – історії Реформації та Французької революції. Він уперше запровадив систематичне викладання історії Французької революції в університеті. Висвітлюючи історію Реформації та Французької революції, він дотримувався принципу історизму і мав на меті довести руйнівний характер революційних методів, необхідність пошуку еволюційних шляхів політичних і соціальних перетворень у Росії.

Його доробок з історії слов'ян та історії Російської імперії став вдалою спробою органічно, виважено вписати вітчизняну історію до загального світового процесу, не перебільшуючи й не применшуючи її ролі.

Ключові історичні події М.Петров висвітлював з позицій лібералізму, що зумовило актуальність його поглядів на довгий час: навіть у ХХ ст. історики спирались на результати його досліджень.

П'ятий розділ **“Європейська історіографія у висвітленні М.Петрова”** присвячений аналізу праць дослідника з історіографії всесвітньої історії Нового часу. Історіографічні студії посідали одне з центральних місць у діяльності вченого. Результати дослідження тогочасної європейської літератури з всесвітньої історії, здійсненого під час закордонного відрядження, М.Петров виклав у спеціальному звіті, на основі якого потім написав працю **“Новейшая национальная историография в Германии, Англии и Франции. Сравнительный историко-библиографический обзор”** (Харків, 1861).

М.Петров визначив вплив політичних, соціальних та ідеологічних чинників на формування історичних концепцій, простежив особливості зародження і становлення історичної науки в європейських країнах. Запровадження поняття **“національна історіографія”** дало автору можливість виявити не тільки внутрішні закономірності розвитку європейської історичної науки, а й з'ясувати її роль у суспільно-політичному житті. М.Петров першим зробив вдалу спробу створити

портрет національного історика – німецького, англійського і французького – і у такий спосіб визначити особливості національних історіографій.

У новітній європейській історіографії (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) дослідник виділяв панування “нової історичної школи”, визначальними рисами якої називав об’єктивне неупереджене висвітлення подій у їх причинно-наслідковому зв’язку, застосування критичного методу.

Провідну роль у європейській історичній науці вчений відводив німецькій історіографії. Він підкреслював її високий науковий рівень, ґрунтовність та широку тематику досліджень. Виданими представниками німецької історичної науки того часу він вважав Л.Ранке, Г.Зібеля, Г.Вайтца, Ф.К.Шлосера, Т.Гервінуса, Ф.Дальмана, Й.Г.Дройзена. Водночас М.Петров підкреслив перспективність досліджень “істориків культури” – К.Бідермана, Г.Рюккерта, В.Г.Ріля, К.Шнаазе, А.Келлера, Й.Шерра, Г.Клемма.

Визначальною рисою англійської історіографії М.Петров вважав погляд на історію як на прикладну науку, намагання в минулому віднайти повчальні уроки для сучасності. Цим він пояснював посилений інтерес англійських учених до Нової та Новітньої історії, оскільки дослідження цих епох може дати відповіді на питання щодо подальшого політичного розвитку країни. Особливою заслугою англійських істориків М.Петров вважав розроблення історії країн Центральної та Південної Америки, Азії та Африки. Серед найяскравіших представників англійської історичної науки він називав Т.Маколея, Т.Карлейля та Г.Бокля. Крім того, М.Петров одним із перших у вітчизняній історичній науці спробував схарактеризувати новітню історіографію США.

Найвидатнішими представниками французької історичної науки дослідник вважав Ф.Ґізо, О.Тьєррі, А.Токвіля, Ф.Міньє, Л-А.Тьєра, Ж.Мішле. На його думку, ці вчені були схильні до звеличення національної історії, а їхні праці вирізняло мистецтво логічної організації матеріалу та художня форма викладу подій.

М.Петрову була притаманна чітка система оцінювання й характеристики доробку істориків: визначення новизни, позитивного значення концепції, оригінальності, а також недоліків їхніх праць. У судженнях про сучасників він був досить обережним, вважаючи, що остаточну оцінку діяльності науковця за його життя дати неможливо.

Своїми студіями з історіографії всесвітньої історії дослідник започаткував основи наукового історіографічного аналізу, визначив

основні критерії оцінки доробку історичних шкіл, окремих істориків, їхнього внеску в історичну науку.

Здійснене відповідно до визначених завдань дослідження життєвого шляху та наукової спадщини М.Петрова дозволило дійти таких **висновків**, що виносяться на захист:

1. Життєвий і творчий шлях М.Петрова та його спадщина не були предметом спеціального комплексного дослідження. Актуалізована джерельна база дисертації є достатньо репрезентативною для розв'язання поставлених у роботі завдань.

2. Визначення основних етапів життя історика дозволило простежити еволюцію його дослідницької діяльності, світогляду, історичних поглядів та тематичних уподобань. Якщо перший етап (1826–1850) був пов'язаний зі становленням особистості М.Петрова, формуванням його як “історика-всесвітника”, то на другому етапі (1851–1865) він зосередився переважно на науковій діяльності. Саме цей період його творчості був найбільш плідним: він включав ґрунтовне практичне дослідження європейської історіографії кінця XVIII – першої половини XIX ст. та поглиблене опрацювання окремих проблем всесвітньої історії. Третій етап його діяльності (1866–1887) можна охарактеризувати як науково-педагогічний. Цей період був присвячений популяризації історичної науки, реалізації оригінальних педагогічних ідей у практиці університетського викладання.

3. На формування та еволюцію наукового світогляду й історичних преференцій М.Петрова справили вплив не тільки викладачі Харківського університету, від яких він успадкував ідеї єдності всесвітньо-історичного процесу, увагу до літературного викладу матеріалу, інтерес до історії Сходу, але й провідні тогочасні європейські історики. Знайомство з доробком зарубіжної історичної науки скерувало інтереси дослідника у річище історіографії всесвітньої історії, зумовило формування у нього самотульної методологічної бази.

4. Теоретичні погляди М.Петрова не вкладаються в рамки певної “чистої” концепції. Творче й критичне осмислення спадщини романтизму, гегельянства і освоєння нового філософсько-методологічного напрямку – позитивізму, дало йому можливість створити оригінальну систему поглядів. Загалом історик вважав, що справжня історична наука має складатися з плюралізму підходів, методологій та філософських систем.

5. М.Петрову вдалося створити цілісну “національно орієнтовану” концепцію всесвітньої історії, побудовану на основі творчого й критичного аналізу надбань кращих європейських істориків. Її вирізняла увага до

переломних моментів історії (Реформації та Французької революції), історії культури, повсякденного побуту, психології видатних історичних осіб. Саме йому належить першість у запровадженні в практику університетського викладання курсу історії Французької революції. Особливості висвітлення М.Петровим всесвітньої історії були зумовлені пошуком відповідей на питання про подальший розвиток Російської імперії, базувались на засадах класичного історизму і мали на меті довести органічність історії, перевагу еволюційного розвитку суспільства над революційними переворотами.

6. Дослідження М.Петрова справили значний вплив на становлення історіографії як наукової дисципліни. Його студії свідчать, що вже на третю чверть ХІХ ст. вітчизняна наука мала непересічне дослідження з історіографії всесвітньої історії, в якому вченим уперше було окреслено цілісну картину історичної науки країн Європи Новітнього часу, наведено розгорнуту характеристику провідних зарубіжних істориків. Характеристика М.Петровим різних шкіл та напрямків, а також методів і принципів історіографічного аналізу в цілому утвердилась в історичній науці. Критичний аналіз західноєвропейської історіографії, здійснений вченим, також передбачав визначення найбільш перспективних напрямків подальших досліджень, на які мала орієнтуватись вітчизняна та європейська історична наука.

7. Незаперечна заслуга М.Петрова як педагога і науковця полягала в інтегруванні вітчизняної історичної науки в європейський науковий простір. Вивчення наукової діяльності та доробку вченого дозволяє стверджувати, що він був непересічним науковцем і викладачем-новатором, який започаткував чимало нових напрямів у вивченні й викладанні всесвітньої історії. Його студії з всесвітньої історії та історіографії стали дороговказом для цілої плеяди вітчизняних і зарубіжних вчених та не втратили своєї значущості і нині.

Основний зміст та висновки дисертації викладено у публікаціях:

1. Проблеми медієвістики в творчій спадщині М. Петрова (1826–1887) // Вісн. Східноукр. нац. ун-ту. – 2001. – № 4 (38). – С. 80–88.
2. Проблеми філософії історії у працях Михайла Петрова // Сіверянський літопис. – 2001. – № 5. – С. 129 – 134.
3. М. Петров і його нарис новітньої європейської історіографії // Сіверянський літопис. – 2003. – № 1. – С. 125 – 131.
4. Михайло Петров – професор-новатор: з розвитку методики викладання історії // Мандрівець. – 2005. – № 4. – С. 40 – 45.

5. Історія Реформації XVI ст. у висвітленні М. Петрова //Вісн. Чернігів. держ. пед. ун-ту. Вип. 15. Сер.: іст. науки. № 1. – Чернігів, 2002. – С. 47 – 51.
6. История Византии в творчестве М. Петрова //Проблемы истории и археологии Украины: Материалы междунар. науч. конф., посв. 10-летию независимости Украины, 16–18 мая 2001 г. – Х., 2001. – С. 97 – 99.
7. Историческая динамика особенностей славянского характера в курсе «Лекций по всемирной истории» М.Н. Петрова (на примере русского народа) //Менталитет славян и интеграционные процессы: история, современность, перспективы: Материалы II междунар. науч. конф. – Гомель, 2001. – С. 169 – 171.
8. М. Петров і його курс лекцій з всесвітньої історії //Історична наука: проблеми розвитку. Секція “Всесвітня історія”. Матеріали міжнар. наук. конф. (17–18 трав. 2002 р.) – Луганськ, 2002. – С. 51 – 55.

АНОТАЦІЯ

Кеда М.К. Михайло Назарович Петров (1826 – 1887) і його внесок в історичну науку. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни – Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства. – Київ, 2006.

Дисертація присвячена дослідженню життєвого шляху, наукової та педагогічної діяльності професора Харківського університету М.Петрова. На підставі аналізу історіографії та широкої джерельної бази, у першу чергу наукової спадщини вченого, визначено комплекс чинників, які вплинули на формування світогляду та наукових поглядів М.Петрова, сприяли становленню його дослідницьких інтересів з всесвітньої історії та історіографії. Проаналізовано науковий доробок М.Петрова, його погляди на історичний процес, охарактеризовано концептуальні підходи до висвітлення всесвітньої історії, що дозволило по-новому оцінити внесок М.Петрова у розвиток історичної науки в Україні та за її межами.

Ключові слова: Михайло Назарович Петров, Харківський університет, всесвітня історія, історіографія.

АННОТАЦИЯ

Кеда М.К. Михаил Назарович Петров (1826 – 1887) и его вклад в историческую науку. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.06 – Историография, источниковедение и специальные исторические дисциплины. – Украинский научно-исследовательский институт архивного дела и документоведения. – Киев, 2006.

Диссертация посвящена исследованию жизни и творчества профессора Харьковского университета М.Петрова, талантливого ученого, блестящего преподавателя-новатора, автора оригинальных подходов к изучению истории.

Биография М.Петрова и его научное наследие не было предметом специального комплексного исследования, в то время как документальная база исследования достаточно широка и репрезентативна.

Предложена периодизация жизни и творчества М.Петрова. На первом этапе (1826–1850) происходит становление личности М.Петрова, формирование его как историка, на втором этапе (1851–1865) основное внимание ученого было направлено преимущественно на научную деятельность: он создал ряд исследований по всемирной истории, защитил докторскую диссертацию по европейской историографии конца XVIII – первой половины XIX ст. Третий период его деятельности (1866–1887) был посвящен реализации оригинальных педагогических идей в практике университетского преподавания: созданию курса лекций, введению семинарских занятий, изданию научно-популярных очерков по всемирной истории. Особенностью его педагогической деятельности была популяризация исторической науки.

На становление научных взглядов М.Петрова повлияли ведущие преподаватели Харьковского университета А.Рославский-Петровский, И.Срезневский, А.Валицкий, от которых он унаследовал интерес к всемирной истории в целом, понимание единства исторического процесса, внимание к литературной обработке материала. Личное знакомство с корифеями европейской исторической науки Л.Ранке, И.Г.Дройзеном, К.Риттером, Г.Зибелем, Ф.К.Дальманом обусловило формирование у исследователя своеобразной методологической базы. Для его теоретических взглядов характерен синтез методологий романтизма, гегельянства и позитивизма. Ученый настаивал на органичности исторического процесса, подчеркивал активную роль истории в идейно-

политической жизни общества, отрицал существование «вечных», «постоянных» исторических законов, при этом указывал на существование логических и психологических закономерностей.

Его видение всеобщей истории отличало внимание к «переходным эпохам» (Реформации и Французской революции), истории культуры, психологии выдающихся исторических личностей. Освещение ключевых исторических событий с позиций либерализма и соблюдение принципов классического историзма позволило М.Петрову продемонстрировать органичность всемирно-исторического процесса, показать преимущества эволюционного пути развития общества над революционными переворотами.

Детальный анализ работ М.Петрова по историографии свидетельствует, что исследователь одним из первых дал характеристику европейских научных школ и направлений, заложил основы современной системы историографического анализа, определил основные особенности национальных историографий стран Европы.

Работы М.Петрова по всемирной истории и историографии повлияли на становление научных интересов целой плеяды отечественных и зарубежных историков и не утратили своей актуальности на сегодняшний день.

Ключевые слова: Михаил Назарович Петров, Харьковский университет, всемирная история, историография.

ANNOTATION

Keda M.K. Michael Nazarovich Petrov (1826 – 1887) and his contribution to the historical science. – Manuscript.

The dissertation for receiving a scientific degree of candidate of historical science in speciality 07.00.06 – historiography, source study and special historical disciplines. – The Ukrainian Scientific Research Institute of Archives and Documentation. – Kiev, 2006.

The dissertation is devoted to research of the life, scientific and pedagogical activity of the professor of Kharkov University M.Petrov. His works and understanding of historical process have been analyzed. On this basis his vision of the world history and historiography is characterized.

All this has allowed in a new way to estimate Petrov's contribution into development of historical science. He was an outstanding scientist, a brilliant teacher, the author of many original approaches of studying and teaching

history. His researches on the world history and historiography have affected on formation of scientific interests of a constellation of Ukrainian and foreign scientists.

Key words: Michael Nazarovich Petrov, Kharkov University, world history, historiography.

Відповідальний за випуск Дятлов В.О.
Підписано до друку 20.02.06 р.

Формат 60x90/16
Умов. друк. арк. 0.8. Наклад 100 примірників. Замов. № 48 від 20.02.06 р.

**Надруковано СПД Роговець Т.В., м. Чернігів, вул. Кирпоноса, 12, свідоцтво
про державну реєстрацію фізичної особи-підприємця серія ВОО №2 064 000 0000
003144 від 29.04.05 р.**
